

Колосова Н.А.

канд. іст. наук, доцент,
докторантка, НАКККІМ

РОЛЬ ФАЮМСЬКИХ ПОРТРЕТІВ В ІСТОРІЇ МИСТЕЦТВА

Анотація. Розглянуто первісні форми релігійних вірувань, їх специфіка та особливості, аналізується зміст базових термінів. Виявлені елементи первісних вірувань які присутні у християнстві. Особливу увагу приділили творам давнього єгипетського живопису, знаменитим фаюмським портретам.

Ключові слова: мистецтво, релігія, тотемізм, фетишизм, магія, анімізм, християнство, фаюмський портрет.

Аннотация. Колосова Н.А. Роль фаюмских портретов в истории искусств. Рассмотрены первоначальные формы религиозных верований, их специфика и особенности, анализируется содержание базовых терминов. Обнаружены элементы первобытных верований, которые присутствуют в христианстве. Особое внимание уделено произведениям древней египетской живописи, знаменитым фаюмским портретам.

Ключевые слова: искусство, религия, тотемизм, фетишизм, магия, анимизм, христианство, фаюмские портреты.

Abstract. Kolosova N.A. Role of fayumskikh portraits in history of arts. Primitive forms of religious beliefs are considered, their peculiarity and characteristics, the content of basic terms is analyzed. Primitive belief elements are revealed that present in Christianity. Particular attention is paid to paintings of ancient Egyptian art and to famous Fayum Portraits.

Keywords: art, religion, totemism, fetishism, magic, animism, Christianity, Fayum Portraits.

Постановка проблеми. Виникнення мистецтва тісно пов'язане з розвитком релігії (елементи мистецтва можна зустріти в тотемізмі, магії, міфології), а також з процесами праці первісної людини. Слід підкреслити, що необхідність у становленні мистецтва була зумовлена потребою спілкування, обміну інформацією між людьми.

Метою статті є спроба простежити роль фаюмських портретів в історії мистецтва

Аналіз останніх досліджень. Провідні мистецтвознавці, історики та богослови різних країн світу в другій половині ХХ століття почали приділяти особливу увагу ролі християнства в мистецтві та іконознавству, зокрема таким його сферам як духовна природа ікони, її відмінність від інших видів релігійного малярства, історія ікони в різних країнах християнської культурної традиції, теологія ікони, іконографія, іконологія, техніка іконного малювання.

Як засвідчило дослідження, останнім часом з'явилося чимало праць, присвячених християнському мистецтву. Історію християнського мистецтва досліджували Красилин М. М., Лазарев В. Н, Тарасов О. Ю, Ульянов О. Г., Гнутова С. В., Станюкович А. К. та інші.

Відомості про ранні релігійні вірування та мистецтво, певною мірою, висвітлювались у працях Греценко В., Кордона М., Алексеева В., Першица А., Бізона, Павлов В. розглянув історію єгипетського портрета I - IV ст.

У історичних дослідженнях загального характеру Романенкова Ю.В. ознайомила з основними еволюційними фазами світового образотворчого мистецтва та архітектури.

В роботі «Історія пластичних мистецтв» Романенкової Ю. В. повністю викладено відомості про основні мистецькі події світу. Розглянуто пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва, наведено їх характеристики, описано історико-культурну ситуацію, що спричинила виникнення певного стилю або художнього напрямку у світовому мистецтві.

Методологічною основою роботи є принципи історизму та об'єктивності.

Результати дослідження. Сучасна наука не дає однозначної відповіді на запитання коли виникло мистецтво. Безумовно, що мистецтво існувало у всіх великих цивілізаціях стародавнього світу: Єгипті, Індії, Китаї та ін. Вік мистецтва налічує щонайменше шість тисячоліть. Наука, зокрема археологія, постійно доповнює знання про генезис культури і віддаляє в глибину віків той умовний пункт, від якого бере початок розвиток художньо-естетичної діяльності людини [6;20].

Первісне суспільство було найтривалішим в історії людства, більша частина якої припадає на період первісності.

У період становлення первісного суспільства виникають початкові форми його організації, починає зароджуватись матеріальна і духовна культура.

В первісному суспільстві зароджується мистецтво. Первісна людина була такою ж мірою художником, творцем, як і мисливцем, воїном. Мистецтво було з

Надійшла до редакції 01.12.2012

нею завжди - від народження до смерті. Воно було одним з природних проявів її власної людської суті. До первісного мистецтва належали наскельні зображення, ритуальні танці, різні дієства, стародавні форми міфологічної творчості, дрібна пластика.

Перші зразки образотворчого мистецтва сягають часів палеоліту. До найвідоміших пам'яток палеолітичного живопису відносяться печера Ласко у Франції, Альтамірська печера в Іспанії та Капова печера на Нижньому Уралі.

Як відомо, первісне мистецтво мало практичне значення, обрядове або магічне, але сама здатність до нього і спроможність створити складний духовний образ за допомогою обмежених матеріальних засобів вказують на високий рівень інтелектуальних здібностей людини.

У первісному суспільстві виникає релігія як необхідність пояснення навколишнього світу. Вся духовна культура ранньої родової общини мала тісні переплетіння релігійних уявлень. Релігія зароджується та формується в таких перших, первісних, початкових, простіших формах як тотемізм, фетишизм, магія, анімізм. Деякі автори називають їх елементами релігії, бо вони присутні і в сучасних розвинених релігіях [1, 29].

Первісна людина вірила в те, що певні види тварин, рослин, іноді явищ природи виступають предками-покровителями людини або цілих людських колективів - родів, пізніше етнічних груп, кланів, що між ними існує надприродний кровно-родинний зв'язок. Це становить суть тотемізму (від слова «тотем» - його рід). Люди вірили що від тотема залежало їхнє життя, тому на нього намагались вплинути різними магічними способами. На основі тотемізму виник культ тварин.

Спочатку поклонялись тваринам, причому лише тим, які були об'єктом полювання. Пізніше, у зв'язку із збільшенням людських колективів, родинні відносини поширилися і на решту тварин, а в окремих народів - також на рослини і природні фактори.

Тотемізм увійшов як елемент у всі сучасні релігії. Особливо відчутним є його вплив в індуїзмі, де багато тварин вшановуються як священні. Найпочесніше місце серед них посідає корова.

Сліди тотемізму чітко прослідковуються в християнстві, - пише М. Кордон. Святий дух зображується у вигляді голуба, а Христос часто називається агнцем, тобто ягням. Від обряду ритуального з'їдання тотема бере свій початок християнське таїнство причастя, під час якого віруючі під виглядом хліба і вина з'їдають тіло і п'ють кров Христа [1, 30].

Первісна людина обожнювала речі неживої природи, вірила в надприродні властивості різних матеріальних предметів: каменів, дерев, а пізніше - ідолів, які якимось можуть впливати на людину, допомагати їй. Ці вірування лежать в основі фетишизму. Термін «фетишизм» утворено від слова «фейтісу», це те ж саме, що й «талісман», «амулет». Найпоширеніша форма фетишизму - носіння амулетів (від араб. «гамала» - носити). Конкретному предмету-амулету приписувалась надприродна магічна сила, здатність

охороняти його власника від лиха, хвороб, поганого впливу. В пізніх релігіях фетишизм перетворився на поклоніння священним книгам, іконам, моцям, хресту, культовим спорудам [1, 30].

У первісному суспільстві зародились ритуальні дії. На їх основі виникла магія - віра первісних людей у можливість впливу на навколишню дійсність, будь-яке природне явище, на інших людей шляхом певних символічних дій: замовлянь, заклинань, примов, обрядів, церемоній. Саме слово «магія» іранського походження і за змістом відповідає таким словам як «чаклунство», «чарівництво».

Час виникнення магії вчені відносять до епохи кам'яного віку. Є дані, що магічні обряди і вірування існували вже у неандертальців, які жили 80-50 тисяч років тому. Щодо знайдених у XIX-XX ст. пам'яток верхньопалеолітичного періоду (пізній кам'яний вік - 40-10 тисяч років тому), то вони, і з цим згодні практично всі вчені, свідчать про наявність у первісної людини вже розвинутих магічних уявлень та обрядів. Магія присутня в танці, що передують полюванню, в шептанні знахарки, що виганяє хворобу з тіла хворого.

Розрізнялись такі види магії: чорна магія - її мета завдати шкоди комусь; біла магія - її мета допомогти комусь; любовна магія - її мета - привернути або відвернути кохання; лікувальна магія - «шаманське» лікування хвороб; господарська магія - забезпечення врожаю або успіхів у полюванні; словесна (вербальна) магія.

Кордон М. пише, що первісні люди мали уявлення про існування безсмертної, незалежної від тіла душі людини - анімізм. Вони вірили в те, що померла людина, точніше її душа, якимось чином продовжує існувати, переселяється в загробне життя. Крім того, анімізм передбачає існування духів - надприродних фантастичних істот.

Існування душі після смерті уявлялось первісній людині аналогічним життя людини. Душі приписувалися звичайні людські потреби: в їжі, одязі. Цим пояснюється звичай одягати на померле кращу одягу і прикраси, класти в труну предмети праці, залишати на могилі їжу і воду [1, 31].

Характерною рисою мистецтва Стародавнього Сходу був теоцентризм, прославлення божественності необмеженої влади царів і фараонів, могутності богів, підлеглість особистості державі, монументальність, символічність, декоративність.

Основою давньоєгипетського мистецтва є міфологія — досить складна і розгалужена. Єгипет було поділено на номи, кожен із яких мав свій пантеон богів, хоча одночасно існував і загально-єгипетський пантеон. Єгипетська міфологія вирізнялася перш за все тим, що її пантеон був майже цілком зооантропоморфним. За окремими винятками, боги уявлялися у вигляді тварин або людей із головами тварин (наприклад, бог підземного царства — Анубіс, що супроводжував туди померлих, — або шакал, або людина з головою шакала). Майже всіх тварин обожнювали (Баст — богиня-кішка, Нут — богиня-корова, Гор — бог-сокіл). До того ж поклонялися не лише прекрас-

ним зовні тваринам, як, скажімо, греки, а майже всім — серед обоженуваних тварин були і бик, і алігатор, і павіан, і левиця, і бегемот. Обоженували навіть комах, з яких найзначнішим був звичайний гнойовик — скарабей. З плином часу у вигляді давньоєгипетських божеств з'являлося дедалі більше людських рис, але цей процес «олюднення» богів відбувався дуже повільно.

Існує три основні групи давньоєгипетських міфів, які ввібрали в себе основні вірування й завдяки яким можна вирізнити домінуючі менталітету давніх єгиптян. Це міфи про *створення світу*, *осірічні* міфи (про бога Осіріса — бога, що помирає та відроджується) та *солярні* міфи (пов'язані з сонцем). Значення Нілу, який був життєдайною силою Єгипту, підкреслюється в осірічних міфах. Саме з його розливами ототожнюється смерть і відродження Осіріса, що втілює в собі сили природи [3, 28 - 29].

Загальною базою давньогрецького мистецтва була міфологія. На відміну від давньоєгипетської, міфологія давніх греків олімпійського періоду мала героями суто антропоморфних персонажів. Греки уявляли богів подібних до себе. Грецьке божество було ідеально красивим, без фізичних вад, без віку, точніше в ідеальному віці, абсолютно спокійне, позбавлене всіляких емоцій, які б могли спотворити красу обличчя. Краса грецьких богів була ідеальною, але холодною, її не торкалося тепле дихання життя. Традиція ж єгиптян поклонятися звірам та обоженувати їх здавалася грекам варварством. [3, 61]

Римська доба в античному світі посідає дуже значне місце. Римське мистецтво заступає давньогрецький вплив — як свого часу Греція поширила свій вплив на терени багатьох держав і принесла мистецтво на кінчику меча Олександра Македонського, тепер так само вчинив Рим. Тільки він робив ширші кроки — територія Римської імперії простягалася від Британських островів до берегів Північної Африки, від Гібралтару до Азії. Особливо значними віхами в історії мистецтва Стародавнього Риму стали часи, коли під п'яту римської влади потрапили Єгипет (30 р. до н. е.) та Греція (середина II ст. до н. е.). Ці держави скоріше самі стали переможцями з погляду культури, оскільки мали надзвичайно міцний корпус локальних традицій [3, 80].

Як пише Романенкова Ю.В., одним із провідних жанрів римського мистецтва скульптури був портрет. Він вів свою еволюцію від найдавніших часів і був дуже тісно пов'язаний із поховальним культом. Як і давні єгиптяни, римляни мали специфічні уявлення про потойбічний світ. У кожному домі існувало спеціальне приміщення, де зберігали зображення померлих родичів. Лінію зрізу в цих портретних бюстах робили точно під ключицями. Такі зображення називали *імагінес*. Саме вони стали першою фазою еволюції римського скульптурного портрета [3, 81].

Пліній Старший у своїх працях свідчить, що живопис отримав свою назву в Єгипті, де він відомий ще за 6000 років до греків. Цим мистецтвом займався відомий Гермес Трисмегіст, а йому його передав останній нащадок Ноя. Стародавність живопису в Єгипті доводиться ще й тим, що Мойсей у «Книзі Бут-

тя» забороняє народу ізраїльському наслідувати постаням, мальованим єгиптянами.

До числа творів давньої єгипетської живопису відносяться знамениті фаюмські портрети, які вперше були знайдені у 1887 році при розкопках поховань поблизу села ер-Рубайат у Фаюмському оазисі. Згодом такі портрети стали знаходити і в інших місцях (Мемфісі, Аквінуме і т.д.), але за місцем перших великих знахідок вони всі отримали назву «фаюмських».

Одиничні фаюмські портрети і до цього зберігалися в деяких західних музеях, але вчених вони чомусь не цікавили. Тільки після археологічних знахідок у кінці 1880-х років у деяких містах Західної Європи (Відні, Берліні, Парижі та ін.) були влаштовані виставки фаюмських портретів, і тоді портретами зацікавилися вчені. В даний час в музеях світу налічується більше 600 фаюмських портретів, особливо першокласні пам'ятники зібрані у Державних музеях Берліну, Єгипетському музеї в Каїрі, Луврі, Британському музеї, Ермітажі і Пушкінському музеї образотворчих мистецтв [2, 8].

Перші фаюмські портрети були виявлені археологами в пустелі Хавор, де знаходився некрополь елліністичного міста Арсиноя (древнього Крокоділополіса). Файюмський оазис, цілком відокремлений від долини Нілу, не міг не створити в своєму живописі місцевих особливостей. Після завоювання Єгипту, спочатку Грецією (IV століття до н.е.), а потім Римом (30-і роки до н.е.), греки та римляни сприйняли багато рис давньоєгипетської культури і культ мертвих з усіма його обрядами і неодмінним балзамуванням тіл.

Єгиптяни з давніх часів покривали особу забинтованої мумії маскою, в греко-римський період замість маски вони стали використовувати портрети, написані на дошці або на полотні. Ці портрети вони прикріплювали до обличчя мумії так, що з бинтів, що її оточують, було видно тільки голова зображеного на портреті людини. Іншими словами, з невеличкого отвору серед бинтів, як з віконця визирало реалістично зображена особа покійного.

Гробниці в Фаюмському оазисі та інших місцях були напівпограбованими ще в стародавні часи, але опинилися на муміях живописні портрети (їх було 94) від єгипетських лахмітників-перепродавців, ще потрапили в руки віденському антикварові Теодору Графту. У нього з ними познайомився відомий єгиптолог і письменник Георг Еберс, який відразу ж оцінив історичну та художню значимість фаюмських портретів. Потім до колекції Т. Графта додалося ще 40 портретів, знайдених в 1887-1888 роки Фліндерсом Петрі.

Виникнення фаюмських портретів, довгий час, відносили до епохи Птолемеїв (IV-I століття до н.е.), але деякі фахівці припускали, що фаюмські портрети з'явилися під час римського панування в Єгипті. Було і ще одна думка - що фаюмські портрети з'явилися в першій половині I століття нашої ери і існували до IV століття. На сьогодні остаточно датування фаюмських портретів відноситься до I-II століття нашої ери [2. С. 8 - 9].

Виконувалися фаюмські портрети на дощці, але траплялися і портрети, написані на полотні, а потім наклеєні на дерев'яну дощечку. Для цього використовувалися стійкі до гниття породи дерев - кедр, сикомора, пінія (італійська сосна), кипарис.

Більшість фаюмських портретів виконано в давній техніці енкаустика - тобто фарбами на воску. Фарби зазвичай наносилися прямо на дерево, без попередньої ґрунтовки. Художники використовували різної величини кисті і каустерії - розігріті металеві стрижні з лопаткою на кінці

Робота була надзвичайно складною, енкаустика вимагала навичок і майстерності, оскільки ніяких виправлень робити не дозволялося. Фарби потрібно було наносити на навшену дошку розплавленими. Швидко застигає віск утворював нерівну, багату рефlekсами барвисту поверхню, що ще більше посилювало враження об'ємності зображення.

Фон фаюмських портретів звичайно завжди однотонний – від різних відтінків коричневого і сірого до блакитно-сталевого. Ця соковита, прозора, насичена світлом тональність пізніше змінилася бляклістю. Будь-який з фаюмських портретів, яким би гарним він не був, залишається ритуальним, пов'язаним з мумією. Це зумовило і передачу віку фаюмському живопису – змішаному греко-римсько-єгипетському мистецтві. Ще з епохи Стародавнього царства в Єгипті існували зображення юнаків, людей середнього та похилого віку, та все ж найбільш популярним видом зображення був якийсь поза віковий, ідеальний образ – у більшості випадків юний.

У Копенгагенському музеї зберігається портрет чоловіка, зображеного у розквіті сил. У такому ж середньому віці перебував і якийсь Деметрій з Бруклінського музею, хоча письмові джерела свідчать, що обидва вони померли людьми глибокого похилого віку.

З фаюмських експонатів, що знаходяться у Пушкінському музеї образотворчих мистецтв, кращою є полуда з портретом чоловіка. На ній (згідно з прийнятою у Єгипті іконографією) зображений Анубіс - давньоєгипетський бог бальзамування і провідник в загробне царство. Він представляє душу померлого на суд Осіріса. Душа на цьому савані має той вигляд, який людина мала за життя. Поруч стоїть мумія цієї ж людини з маскою на обличчі.

Вся сцена зображена на поховальному савані, витримана в єгипетському площинно-декоративному стилі, тільки фігура в центрі становить виняток. Померлий, мабуть, був римлянином, і відповідно фігура, яка уособлює його душу, написана майже за всіма правилами мистецтва, близького до греко-римського стилю. Вся пелена написана за трафаретом, які у великій кількості заготовлялися ремісниками, а центральна фігура, ймовірно, була приписана пізніше.

Особливо цікаво на цьому зображенні особа, написана на окремому шматку полотна і нашита на пелену. Воно являє собою портрет, написаний рукою вмілого майстра. Такі портрети писалися за спеціальним замовленням і пізніше припасовували до трафаретних композицій на завісах.

«Ці портрети дуже «звучні» за кольором, вони передають індивідуальні риси кожної моделі, трапляються портрети представників різних вікових категорій («Портрет літнього римлянина» з Фаюма, I ст.), чоловічі та жіночі портрети («Портрет молодої жінки», I ст.). Особливий акцент художники завжди робили на очі. Вони в усіх без винятку творах дуже великі, чуттєві, старанно прописані, з краплями білків, які роблять їхню вологу реальною, а глибину — невичерпною. Один із найпоказовіших зразків — «Портрет юнака у золотому вінку» з Фаюма (II ст.). У цій роботі кольоровим і тоновим акцентом стала пляма вінка, що золотими краплями лягла на лоб. Завдяки специфіці техніки цей акцент справді переливається золотом, притягуючи до себе увагу[3,89].

Характеризуючи період починаючи з 30 р. до н.е., після приєднання Єгипту до Римської імперії, Романенкова Ю. В. відзначає, що крім монументального живопису виникає й дуже характерний феномен станкового живопису, що був не просто черговою в ланцюгу давньоримського мистецтва, а й став фундаментом для народження ще одного надзвичайно важливого явища в історії світового мистецтва — *ікони*.

Йдеться про фаюмський портрет.

Ікона (з грецької мови це слово перекладається як образ, зображення) тісно пов'язана з традицією стародавнього малярського жанру – портрета, який розвинувся в найдавніших цивілізаціях – єгипетській, асиро-вавилонській, грецькій і римській.

Дослідники вважають, що ранні ікони (а вони належать до IV ст. н. е.) були дуже схожі за стилем і засобами малярства до єгипетського, так званого фаюмського портрета. Але ми нічого певного не знаємо про те, якими були ікони I – IV століть.

Отже, елементи первісних релігійних вірувань присутні в сучасних розвинутих релігіях, а саме в християнстві. Мистецтво, яке зародилося в первісному суспільстві, невід'ємно зв'язане з релігією. Фаюмські портрети – це яскравий приклад поєднання релігії та мистецтва, який, можна вважати початком іконопису в мистецтві, в християнському мистецтві.

Список літератури:

1. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Підручник. Видання 2-ге, стереотипне / М. В. Кордон – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 567 с.
2. Іонина Н.А. 100 великих картин / Н.А. Іонина – М.: Вече, 2007. – 512с.
3. Романенкова Ю.В. Історія пластичних мистецтв. Навч. посіб. / Ю. В. Романенкова – К.: Книжкове вид-во НАУ, 2008. – 376 с.
4. Дмитриева Н. Краткая история искусства. – Вып. I: От древнейших времен по XVI век. / Н. Дмитриева – М.: АСТ-ПРЕСС; Галарт, 1986. – 624 с.
5. Болтон Р. Живопись: от первобытного искусства до XXI века / Рой Болтон; [пер. Н. Мироновой]. – М.: Эксмо, 2007. – 320с.
6. Світова художня культура: Від первісного суспільства до початку середньовіччя: Навч. посіб./ О. П. Щолкова, С. В. Шип, О. Л. Шевнюк, О. М. Семашко.- К.: Вища шк., 2004.- 175 с.